

Anderhalve eeuw flirten met Willems

Het verhaal van een ideologische receptie¹

Ludo Stynen

Samenvatting

Jan Frans Willems, sedert de Belgische onafhankelijkheid in 1830 de onbetwiste leider van de beweging voor Vlaamse emancipatie, overlijdt in 1846. Ondanks alle oproepen tot eenheid dwingen de opkomende politieke partijen zijn geestelijke erfgenamen stelling te kiezen. Tot 150 jaar na Willems' dood zullen liberalen, katholieken, nazi's en andere extreem rechtse groeperingen hem als boegbeeld blijven opeisen. Deze bijdrage onderzoekt de verschillende stadia in dit toe-eigeningsproces.

Abstract

Jan Frans Willems, since the Belgian independence the unchallenged leader of the Flemish movement for emancipation, dies in 1846. In the following years, the rise of political parties forces his fellow travelers to choose. Calls for lasting unity do not stand a chance. Until 150 years after Willems' death, liberals, Catholics, Nazi and other right wing movements will claim him as their leading light. This article focuses on the different stages in this process of appropriation.

Correspondentie

Ludo Stynen
A. Van
Dijkstraat 5A bus 1,
2900 Schoten,
België
E-mail
ludostynen@
hotmail.com

1. INLEIDING

Enkele jaren geleden hoorde ik een eminent historicus de vader van de Vlaamse Beweging omschrijven als een platte opportunist. Een bewust provocerende uitspraak waarmee verwezen werd naar Willems' lof voor Napoleon, zijn loyaliteit aan het huis van Oranje en zijn probleemloze integratie in het Belgische establishment. Toen ik een jaar of wat later een tekst in handen

¹ Licht gewijzigde tekst van een lezing gehouden voor het Dr. F.A. Snellaertcomité op 6 okt. 2010 in de KANTL.

kreeg waarin algemeen voorzitter Leo Ponteur (2000) namens het Willemsfonds, zeer expliciet en scherp afstand nam van het Vlaams Blok dat Willems als boegbeeld wilde gebruiken, was het me duidelijk dat niet alleen Jan Frans Willems (1793-1846) wat opportunistische trekjes kon hebben, maar vooral dat men tot lang na zijn overlijden bijzonder opportunistisch gebruik kon maken van zijn gedachtegoed. De wijze waarop latere generaties zich een Willems naar hun behoeften creëerden, is het onderwerp van deze bijdrage. Volledigheid is niet mijn ambitie, wel het aangeven van de verschillende appreciaties van Willems' geestelijke nalatenschap.

Vooraf enkele bedenkingen in verband met Willems' ideologie zoals ik die uit zijn brieven, standpunten en publieke optreden heb kunnen afleiden. Cruciaal is de opleiding die hij kreeg van de uitgesproken Oranjegezinde Georg Bergmann te Lier.² Verlichtingsidealen en tolerantie waren daar zeer belangrijk, een zekere welwillendheid tegenover de idealen van de Franse Revolutie eveneens. Willems kreeg er vooral aandacht voor de taal, en het feit dat zijn vader gebroodroofd werd omdat hij het Frans niet voldoende machtig was, maakte van hem een vurig pleitbezorger voor het Nederlands. In 1814 ziet hij grote mogelijkheden voor zijn moedertaal in de vereniging van de Nederlanden, na 1830 streeft hij naar aansluiting bij de taal zoals die in het Noorden bestaat maar een politieke eenheid sluit hij al snel uit. Al heel vroeg, ook hier ongetwijfeld onder invloed van Bergmann, die bevriend was met o.a. Ernst Moritz Arndt, heeft hij aandacht voor Duitsland, heeft hij contacten met Duitse geleerden, en is hij zich bewust van stamverwantschap binnen de Germaanse wereld. Het lijkt geen twijfel dat Willems godsdienstig was. Dat hij het katholicisme een heel stuk hoger inschatte dan het protestantisme blijkt ten overvloede uit brieven aan Noord-Nederlandse vrienden.³ Willems is geen voorstander van exclusieve pauselijke macht maar verwacht evenmin heil van een totale controle van de staat over de kerk. Tegenover zijn grote conflicten met priesters als Buelens, Thys en anderen staan zijn vriendschappen met hun ambtgenoten David, De Ram en een rist van zijn correspondenten. Om van zijn Reinaertvertaling een schooleditie verspreid te krijgen geeft hij probleemloos toe aan de katholieke druk van Van Hemel, bekend van de Consciencecensuur. Een toegeving die vooral een pragmatische keuze inhield want de

² Over Georg Bergmann, zijn opvattingen en zijn relatie met Oranje cf. Stynen (2006, p. 13-58).

³ Cf. o.a. Brief, 31/12/1826, Jan Frans Willems aan Samuel Iperuszoon Wiselius, Hengelo, Archief Wiselius; Brieven, 5/4/1825, 7/2/1828 en 26/6/1828, Jan Frans Willems aan Jeronimo de Vries, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 121 B 12 1. Al deze brieven werden geëditeerd en geannoteerd in Deprez (1965-1968).

hulp van de clerus was bijzonder belangrijk om de commissiespelling aanvaard te krijgen. Jan Frans Willems was een tolerant en na 1830 vooral een erg diplomatisch leider die vóór alles de Vlaamse kaart trok en dus terecht de Vader van de Vlaamse Beweging genoemd werd, al in de vroege jaren 1830. Anderhalve eeuw Nachleben is een verhaal van huldgingen en monumenten, van een locomotief die Willems gedoopt wordt (Lambin, 1971), van hagiografie en gedegen studie. Van bij het begin valt het op dat de herinnering aan Jan Frans Willems functioneel wordt binnen een ideologisch vertoog dat niet altijd het zijne was of kan geweest zijn. Willems wordt uitgespeeld in de strijd tussen katholieken en vrijzinnigen. Hij wordt geclaimd door nationaal-socialisten en voorgesteld als model-Belg. Extreem-rechts probeert hem als boegbeeld te annexeren. De breuklijnen in de appreciatie worden al meteen na Willems' overlijden duidelijk.

Na de goedkeuring van het verdrag der XXIV artikelen in 1839 en de definitieve vrede met Nederland heeft België geen buitenlandse vijand meer die men eendrachtig moet tegemoet treden en vrijzinnigen of liberalen en katholieken kunnen zich explicieter gaan profileren. Het ontstaan van partijen in de echte zin van het woord laat niet op zich wachten, de liberalen leggen hun programma vast tijdens hun congres op 14 juni 1846, de katholieken pas in de jaren zestig. Voor de Vlaamsgezinden is het einde van het unionisme geen goede zaak want ze dreigen verdeeld te raken. Dat blijkt al snel in Antwerpen, waar het conflict tussen Pieter Frans van Kerckhoven en Hendrik Conscience in 1846 een hoogtepunt bereikt. Het *Kunst-en Letterblad* dat ze samen leidden ging ten onder, het programma ervan werd vanaf 1846 min of meer verder gezet in *De Eendragt*, een veertiendaags blad met een titel als een manifest.

2. WILLEMS EN DE NATIE. HET NATIONALISME EN WILLEMS

Zoals de meeste taalminnaren was ook Jan Frans Willems liberaal in zijn opvattingen. Om zijn doelstellingen te kunnen bereiken was de clerus, de rooms-katholieke kerk, echter zijn voorbestemde partner. De clerus was de enige drukkingsgroep, de enige macht, die in het jonge België aandacht had voor de volkstaal. Een heel vaak erg reactionaire aandacht die gericht was op het veilig stellen van het geloof tegen de bedreigingen van het moderne, liberale gedachtegoed dat zijn inspiratie en voorbeelden vond in Frankrijk. Tijdens het Verenigd Koninkrijk leverde Willems nog strijd tegen de katholieke clerus, ten voordele van Oranje en dus impliciet ook ten voordele van het protestantisme dat hij in wezen een dwaling vond. In zijn ijver voor het overleven

van het Nederlands in het jonge België vond hij in dezelfde clerus evenwel een onmisbare bondgenoot. Onbegrijpelijk is dat niet want, zeker vanaf 1840, greep de Vlaamse cultuurbeweging terug naar traditionalistische elementen en verzette zij zich tegen de moderniteit waarvoor de Belgische staat niet onverwacht het Frans als voertaal had gekozen. De verheerlijking van de voorvaderlijke zeden en de godsdienstigheid sloot naadloos aan bij de klerikale actie tegen immorele geschriften en andere slechte boeken (Wils, 1999, p. 50; Couttenier, 1999, p. 62). Dat liberalen en katholieken elkaar jarenlang Willems hebben betwist, vindt ongetwijfeld zijn oorsprong in de reaalpolitieke keuzen van de vader van de Vlaamse Beweging. Het eerste deel van deze bijdrage behandelt het getouwtrek tussen beide ideologieën en de herhaalde pogingen tot verzoening, want slechts door met één stem te spreken, dachten de Vlamingen hun doel te kunnen bereiken. De appreciatie van Willems heeft echter niet alleen met de godsdienstige vraag te maken; veel meer nog heeft ze te maken met de evolutie van het nationalistische denken. Heel zijn leven huldigde Willems de Herderiaanse volksnationalistische opvattingen; slechts in *De la langue Belgique* (1829), onmiskenbaar om het Verenigd Koninkrijk te verdedigen, beriep hij zich een enkele keer op het jacobijnse staatsnationalisme. Voor het tweede deel van deze tekst is het evenwel aangewezen ook even stil te staan bij recente opvattingen over nationalisme, zoals die in het internationale wetenschappelijk onderzoek aan bod kwamen en weerklank vonden bij Vlaamse historici.

In zijn *Social Preconditions of National Revival in Europe* (1985) onderscheidt Miroslav Hroch drie fasen in de natievorming van 'small nations'. Geleerden, taalliefhebbers en volkskundigen dragen in eerste instantie een culturele, literaire of folkloristische beweging. Deze 'period of scholarly interest' wordt gevolgd door een fase waarin nationalistische activisten militant propaganda voeren om hun volk te doen ontwaken. Als na deze 'period of patriotic agitation' brede lagen van de bevolking de eisen van de nationalistische beweging overnemen, volgt in een derde fase 'the rise of a mass national movement'. Die laatste fase is volgens Hroch slechts te bereiken als cultureel en materieel belang verbonden raken en leiden tot sociaal-economische en politieke emancipatie, gevat in een nationalistisch kader (Vos, 1994, p. 122; Tollebeek, 1998, p. 332-333). Omdat, dixit Hobsbawm in *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (1991), kleine landen in de negentiende eeuw niet ernstig werden genomen, was er zoveel aandacht voor de oude geloofsbrieven en de publicatie van historische bronnen, en wilde men het nationale verleden populariseren door het zoeken naar een

ationale genius, bijvoorbeeld in de godsdienst of in de *Volksgeschiede* (Tollebeek 1998, p. 335 en 337). Nog volgens Hobsbawm kon de verdediging van kleine volkeren, talen en tradities voor liberalen en socialisten niets anders zijn dan conservatief verzet tegen de onvermijdelijke vooruitgang van de geschiedenis en is de katholieke verdediging van die conservatieve kleinschaligheid te duiden als een poging tot ondermijning van de moderniteit (Wils, 1999, p. 50). Concreet voor de situatie in Vlaanderen, en als aanvulling op het schema van Hroch, ziet Vos (1999) de jonge Vlaamse Beweging ingebed in het Belgische patriottisme, herkent hij rond 1890 het streven naar een Vlaams-Belgisch subnationalisme en vanaf de Eerste Wereldoorlog de opkomst van een Vlaams nationalisme los van de Belgische identiteit.

Tijdens het Verenigd Koninkrijk was de geleerde autodidact Jan Frans Willems een exponent van de eerste twee fasen van Hroch met betrekking tot de natievorming van het nieuwe rijk. Hij verdedigde als geen ander het Nederlands en was de belangrijkste brugfiguur tussen Noord en Zuid. Hij zocht de oude adelbrieven van de volkstaal in het Zuiden en hij editeerde de bronteksten. Wanneer het rijk bedreigd werd, ontwaakte de scherpe polemist in hem. Een eerste keer gebeurde dat in *Aen de Belgen/Aux Belges* (1818), als reactie op Franse advocaten en journalisten die zich door de nieuwe regering tekort gedaan voelden. Veel feller schreef hij ten gunste van de regering en de koning wanneer op het einde van de jaren 1820 katholieken en liberalen een monsterverbond sloten. In de zomer van 1830 sloot hij zelfs aan bij de burgerwacht om het rijk, indien nodig, met de wapens te verdedigen.

De trouw aan Oranje wordt gesanctioneerd met vier jaar ballingschap in Eeklo. In het nieuwe België is Nederlands nationalisme niet meer aan de orde maar al snel formuleert Willems zich een nieuw doel: het verdedigen van de door de grondwet toegelaten volkstaal in de nieuwe, Nederlandsvijandige omgeving. Ook nu is hij de belangrijkste geleerde bij de start van de beweging. Het voorwoord bij zijn Reinaertvertaling is een manifest en al in 1835 herkent men in hem de leider, 'de vader onze Letteren'.⁴ Hij stelt de Belgische staat niet langer ter discussie maar blijft hameren op het bestaansrecht van het Nederlands. Al snel vraagt het officiële België hem Vlaamse bronteksten te editeren want, zo blijkt, de Vlaamse cultuur is een cruciaal bestanddeel van de Belgische identiteit en een probaat middel tegen Franse annexatiedromen. Ook in de Belgische realiteit zet Willems de stap naar de tweede fase

⁴ Brief, 20/2/1835, Johan Frans Cornelis Verspreuwen aan Prudens van Duyse, Gent, Kantl, verz. Van Duyse, 41.

van Hroch door zijn betrokkenheid bij het petitionnement van 1840, de eerste politieke Vlaamse stellingname. Vrijwel alle vermelde natievormende strategieën zijn ook te vinden bij Willems: het opzoeken en uitgeven van bronnen, het populariseren van de Reinaert en de oude Vlaamse liederen, het definiëren van de identiteit in godsdienstige termen, (zeer behoedzame) politieke agitatie. Willems' streven, zowel voor als na 1830, naar een eenheidsspelling, waar genoemde auteurs minder aandacht voor hebben, hoort daar uiteraard ook bij.

Enkele dagen voor Willems' dood werd de liberale partij gesticht. België evolueerde weg van het unionisme en de polarisering tussen liberalen en katholieken, die zou culmineren in de schoolstrijd van 1878-1884, nam hand over hand toe. De Vlaamse Beweging raakte daar de facto door verdeeld en de tenoren moesten al hun diplomatisch vermogen gebruiken om de troepen – af en toe – geordend te krijgen. Mede daardoor duurde het tot de Eerste Wereldoorlog voor de derde fase van Hroch in zicht kwam. Zowel de ideologische tegenstelling als de evolutie in het nationalisme in Vlaanderen zijn de achtergrond waartegen Willems wordt opgeroepen in de meer dan anderhalve eeuw sedert zijn overlijden. Het verdient aanbeveling het woord van Wils (1994, p. 448) in gedachten te houden dat ieder nationalisme een vorm van mythologiseren is, dat, met andere woorden, de figuur van Jan Frans Willems telkens opnieuw gemythologiseerd wordt.

3. WILLEMS TUSSEN KATHOLIEKEN EN VRIJZINNIGEN

Willems overlijdt op 24 juni 1846 aan de gevolgen van een beroerte na een opgewonden discussie ten stadhuize. Drie dagen later wordt hij begraven op het kerkhof buiten de Gentse Dampoort in afwachting van de ingebruikname van het nieuw ingerichte kerkhof van Sint-Amandsberg, waar een grafmonument zijn persoon waardig hem voor eeuwig in de herinnering van het nageslacht zal houden. Ook de tijdelijke begrafenis is al een plechtigheid van formaat. Niet alleen is er een optocht met militair en burgerlijk eerbetoon; alle genootschappen en commissies waarvan de overledene lid was, zijn aanwezig, net als afgevaardigden van de voornaamste letterkundige verenigingen van het land. De lijkwagen wordt gevolgd door een vijftigtal koetsen (Snellaert, 1846b). Aan het voorlopige graf wordt uitgebreid de lof van de aflijvjige gezongen. In het eerste nummer na Willems' overlijden heeft *De Vlaemsche Rederyker* heel wat ruimte voor de gebeurtenis met samenvattingen en uittreksels van redevoeringen en inzendingen. Aandacht voor Snellaerts oproep tot

eenheid, voor Rens' poëtische oproep het werk af te maken, voor Van Duyses elegie vol hooggestemde gedachten als 'Gy, Vader Willems, uw gedachten blijft geheiligd, / Zoo lang de Vlaemsche spraek het Vlaemsche volk beveiligt / Voor val en ondergang! – Welk een benijdbaer loon!' (*Lykkrans*, 1846, p. 23), en voor barones von Ploënnies' gedicht met de niet mis te verstane woorden 'An seinem Grab schwört den heil'gen Schwur', 'zweert grootsch een eedverbond' (*Lykkrans*, 1846, p. 25). De teneur is telkens dezelfde, de strijd gaat door en eenheid – amper veertien dagen na de oprichting van de liberale partij – is noodzakelijk. In een volgend nummer geeft het blad de vertaling van een tekst van Kuranda die in Duitsland verscheen. De redactie neemt afstand, zeker waar het zaken betreft die buiten de persoon van Willems liggen. Volgens de pan-Germaans denkende Kuranda stond de verzoener Willems voor evenwicht tussen België en Vlaanderen, en tussen vrijzinnig en protestant, en hij voorziet een conflict tussen Antwerpen en Gent, dat met het overlijden aan gewicht verloor (Kuranda, 1846b, p. 140-141). Hij verwacht een geografisch, eventueel een emotioneel conflict, eerder dan een ideologisch.

Willems belichaamt de bedreigde eenheid, wordt de eerste heilige van de Vlaamse Beweging en wanneer zijn vriend van jaren en collega in de Commission Royale, De Reiffenberg (1846), niet voldoende eerbied aan de dag legt in een necrologie die hij in de *Moniteur* laat verschijnen, krijgt hij van iedereen lik op stuk.⁵ Uit de vele reacties zijn er enkele het onthouden waard. Charles Nys protesteert, in het Frans opdat de geadresseerde het zeker zou begrijpen, tegen de algemene toon van Reiffenbergs tekst. Hij geeft voorbeelden van fouten en kwaadwilligheid die hem voorkomen als een bewuste keuze voor profanatie en hij vindt de ironie eerder 'un long ricanement qu' [...] un dernier hommage' (Nys, 1846, p. 7). In een in Gent bewaard, onvolledig knipsel stelt Felix Boone dat Reiffenberg eigenlijk zijn eigen portret tekende als hij Willems zijn grote ego verweet.⁶ Lag een banaal maar onverteerd meningsverschil aan de basis van de gewraakte woorden van de baron? Een kattebelletje ondersteunt deze hypothese: 'Plus de rancune s.v.p. sur l'altercation que nous avons eu ensemble à la dernière séance de la Commision d'histoire!'⁷ Het is in ieder geval de verdienste van De Reiffenberg dat alle Vlaamse strijders zich als één blok tegen hem keren.

⁵ Cf. 'Kunst en Letternieuws'. *Het taelverbond* II: 159 en Hoffmann von Fallersleben (1856, p. 19).

⁶ UBG: G15772 (66).

⁷ Brief, 4/5/1846, Jan Frans Willems aan Frédéric de Reiffenberg, 4 mei 1846, AMVC-Letterenhuis W706/B, 72588/10.

Internationale publieke fondsenwerving en steun van de regering brachten al snel het nodige kapitaal bijeen voor een monument op het nieuwe kerkhof buiten de Gentse Dampoort, dat in december 1847 werd ingewijd (Stynen, 2005, p. 58-59). De overbrenging van Willems' lichaam gebeurde pas op 20 juni 1848 met een weergaloos feestelijke optocht. Een duizendtal mensen bewoog zich onder het oog van 15.000 toeschouwers gedurende een half uur de heuvel op (E.A.E., 1848). Er was zang en muziek en er waren redevoeringen. Zowel Ter Bruggen als Van der Voort en Conscience roepen erg expliciet op tot eenheid. Van der Voort het duidelijkst, als hij opmerkt dat nauwelijks twee jaar na Willems' dood Vlamingen tegen Vlamingen worden opgezet door *staetspartijen* die vreemd blijven aan de worsteling voor nationaliteit en beschaving en de Vlaamse strijders verdelen. De verwijzing naar de bitse strijd tussen *Roskam* en *Schrobber* in Antwerpen en de angst voor een politieke polarisering rond andere dan taalvragen is evident. Spreker vindt het de plicht van alle aanwezigen de Vlaamse letterkunde als een element van beschaving te doen gelden en de eenheid te bewaren opdat het werk van Willems niet nutteloos zou zijn geweest.

Conscience, die volgens De Laet in een religieuze stilte werd beluisterd (E.A.E., 1840), ziet in de onthulling trouwens een nieuwe kans op eenheid. Ook al ziet hij niet meteen een nieuwe leider, hij weet wel zeker dat de begonnen strijd zal worden voortgezet en gewonnen (*Gedenkzuil*, 1848, p. 16). Een nauwelijks verholen sollicitatie voor het leiderschap. Snellaert benadrukt het belang van de Vlaamse Beweging in en voor een onafhankelijk België en vraagt uitdrukkelijk om de heuvel die Conscience een Campo Santo doopte, inderdaad als een heilige plek te beschouwen en als doel voor Vlaamse bedevaarten (*idem*, p. 21).

Na de dood van Willems evolueert de Vlaamse Beweging aarzelend maar snel van een culturele naar een politieke stroming. Tegen de achtergrond van partijvorming en bedreiging van het bestaan van de Belgische staat analyseerde Greet Draye gedetailleerd de turbulente jaren en de strijd om de opvolging. Drie figuren eisen de nalatenschap van Willems en het leiderschap op. Conscience, die in 1841 door Willems krachtadig in het gareel werd gedwongen toen hij in het Heilig Verbond al te veel ging experimenteren (Draye 2009, p. 154) maar nu officieel een bovenpartijdige Vlaamse identiteit voorstaat en in wezen streeft naar een katholieke Vlaamse Beweging. Snellaert, die al vlug Conscience voorbijstreefde, staat voor een echte bovenpartijdigheid. Sleeckx en vooral Van Kerckhoven verdedigden een liberale denkwereld van beschaving, vooruitgang en verlichting, gesteund op de volgens Van Kerckhoven liberale Vlaams-Belgische

aard (Draye, 2009, p. 184). Snellaert, die zich door zijn ernst en diplomatischer verhoog probleemloos van de Antwerpse kemphanen kan distantiëren (Draye, 2009, p. 175), krijgt uiteindelijk de leiding van de Vlaamse Beweging en de erfenis van Willems in handen, maar ook hij mist de zelfzekerheid van de overleden roerganger en zal vaak gecontesteerd worden.

4. HET WILLEMSFONDS. VAN EENDRACHTIG TOT LIBERAAL

Men kan Willems niet beter eren dan door zijn opvattingen te blijven uitdragen, en dat op een gestructureerde, geïnstitutionaliseerde manier, moeten zijn vrienden hebben gedacht. Op 23 februari 1851 stichten de erfgenamen het naar de traditie van meet af aan liberale Willemsfonds. Het eerste decennium is het in hoge mate een Gentse aangelegenheid en onder de stichters zijn er naast een meerderheid van liberalen ook een aantal van katholieke signatuur, zoals de eerste voorzitter Jules de Saint-Genois. Bij de leden zijn er ook heel wat priesters, onder wie Jan David ongetwijfeld de prominentste is. Het eerste artikel van de grondslagen van de nieuwe cultuurvereniging laat geen twijfel bestaan over de algemene doelstelling. Men wil de ‘nederduitsche tael en letterkunde en al wat haer aengaet krachtig ondersteunen en aenmoedigen, ter versterking van den algemeenen nationalen geest in België’. De formulering is wellicht van De Saint-Genois en het nationale element werd zeker niet door alle stichters op identieke wijze ingevuld. Terwijl De Saint-Genois en David de Vlaamse Beweging als een factor in de consolidatie van België zien, berust Snellaert eerder in de stand van zaken. Vijf jaar eerder slechts, in januari 1846 schreef hij nog dat de Waal ‘een parasiet [is] die als een levende kanker ons bloed verarmt en verpest, dat de Vlaming weet dat de Wael zijn onbarmhartige vijand is, van wie hij geen genade heeft te verwachten, en zijn instinct hem zegt dat er geen ineensmelting van gevoel en belangen tusschen beide kan bestaen’. Hij besloot zijn tekst wel met één ultieme wens, ‘dat in ons vaderland de voorsmaek gegeven worde van [de] onderlinge verdraegzaamheid der verschillende volkenrassen’ (Snellaert, 1846a, p. 351 en 363).

Aanvankelijk is het Willemsfonds een relatief kleine opiniestroming met een beperkt budget. Selecteren, drukken en efficiënt verspreiden van boeken is de eerste tien jaar absoluut prioritair en alle andere doestellingen worden tijdelijk bevroren. Het Willemsfonds vulde wat cultuurspreiding betreft ongetwijfeld een belangrijke lacune. Zeker vanaf het ogenblik dat Julius Vuylsteke, na een fundamentele kritiek op het zittend bestuur tijdens de algemene vergadering van 30 maart 1862, secretaris en later voorzitter wordt. Hij reorganiseert de

kleine Gentse kring van taalminnaren, die bij zijn aantreden slechts 184 leden heeft, in een organisatie tot geestelijke verheffing van het Vlaamse volk, met plaatselijke afdelingen en bibliotheken in heel Vlaanderen. Als hij in 1883 het voorzitterschap opneemt heeft de vereniging 4.500 leden. Vuylsteke zorgt ook voor de definitieve ideologisering in liberaal-vrijzinnige richting. De liberale partij winnen voor de Vlaamse zaak en Vlaanderen winnen voor het liberalisme was zijn levenslange doelstelling. In het jaarverslag van 1857, een jaar van toenemende katholiek-liberale polarisering, klinkt al een liberale ondertoon in de oproep Vlaanderen de mannelijke kracht van het verleden en het licht der eeuw te schenken, in 1865 wordt de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van het Vlaamse volk als doelstelling in de statuten opgenomen, en geeft De Saint-Genois vanwege te veel andere activiteiten zijn ontslag. Rond 1870 komt de erg polariserende geuzenthematiek, tot ergernis van de katholieken, voortdurend aan bod in de volksvoordrachten en als in 1875 het Davidsfonds gesticht wordt als katholieke tegenhanger van het ondertussen al ver van het unionisme verwijderde Willemsfonds, is de breuk tussen beide groepen finaal bezegeld. (Bots & Declercq, 1998; Bots, 1993a & b; Deprez, 1993; Pareyn, 1993; Van Velthoven, 1993) Wat in de toespraken na Willems' overlijden gevreesd werd, is daarmee bewaarheid. Een unionistisch flamingantisme heeft geen overlevingskansen meer. Willems, zo lijkt het, is definitief een boegbeeld van het liberalisme geworden.

Over de vriendschap tussen Willems en David kan geen twijfel bestaan en het Davidsfonds, de katholieke zuil, geeft Willems niet zo maar op. Tekenend is overigens een biografietje van Jan Boucherij, voorzitter van de Antwerpse afdeling van het Davidsfonds. Over de *Verhandeling over de Nederduytsche Tael-en Letterkunde, opzigtelyk de Zuydelyke Provintien der Nederlanden* (1819-1824) noteert hij dat het werk zijn auteur nogal moeilijkheden berokkende maar in Nederland zeer geprezen werd (Boucherij 1887, p. 81). Zo simpel verdwijnt Willems' dramatische aanvaring met priester Buelens naar aanleiding van uitspraken over onder meer Alva en de inquisitie uit de annalen. Als dat conflict met de clerus is weggepoetst is een nieuwe oproep tot eendracht niet meer zo lastig.

Dat het Davidsfonds Willems niet wil opgeven blijkt nog veel duidelijker als enkele jaren later de lamentabele staat van het graf ter sprake komt. De familie voelt zich niet aangesproken, de pas opgerichte Koninklijke Vlaamsche Academie niet bevoegd. Het is de Gentse afdeling van het Davidsfonds die de schuld van ieder volgend geslacht tegenover Willems inlost. Omdat Willems heel zijn leven niet alleen Vlaamsgezind maar ook een rechtzinnig en

moedig christen was geweest. De commentator in *Het Belfort* wil niet ingaan op de vraag of het Willemsfonds niet eerder in aanmerking kwam om de graven te onderhouden maar zegt wel te ‘begrijpen, waarom de huidige bestuurders van het *Willems-Fonds* er niet hoog op gesteld konden zijn de met het kruis versierde graftombe zijns patroons in behoorlijken staat te laten brengen, en dat het *Davids-Fonds* – gelijk WILLEMS Vlaamsch en Katholiek – niet alleen gerechtigd was de herstelling op zich te nemen, maar ja, zedelijkerwijs zich daartoe verplicht mocht achten.’ (D., 1890, p. 154) En daarmee wordt het Davidsfonds, veel meer dan het Willemsfonds, de rechtmatige erfgenaam van de vader van de Vlaamse Beweging. Dat blijkt nog veel explicieter in de rede van Lodewijk Mathot, ondervoorzitter van het Davidsfonds, op de viering in Boechout op 2 juli 1893. Mathot zegde blij te zijn dat Willems’ zoon Felix uit Oudenaarde was overgekomen voor de viering omdat daaruit duidelijk blijkt dat Willems’ afstammelingen hun steun hechten aan de strijd van het Davidsfonds (*Honderdste*, 1894, p. 100). Een schaamteloze recuperatie vindt het Willemsfonds, dat al op 5 maart feestte en zijn boegbeeld lauwerde vanwege de wijze waarop hij politiek en literatuur samenbracht en het liberale karakter van de Vlaamse aard erkende (Draye, 2009, p. 354).

In de twintigste en vroege eenentwintigste eeuw dient het graf opnieuw hersteld en dan zijn liberale media en het Willemsfonds wel betrokken partij (*Het graf*, 1934; A.H., 1934; De Temmerman, 2008).

5. HET MONUMENT IN GENT: MISLUKTE POGING TOT VLAAMSE VERZOENING

Kort na Willems’ overlijden dacht men al aan een groot monument maar het initiatief kwam niet van de grond. Nadat Conscience, Van Ryswyck, Ledeganck, Van Duyse en anderen in brons vereeuwigd waren, werd de vraag dringender. Max Rooses had er bij het hoofdbestuur van het Willemsfonds al vaak op aan gedrongen maar in 1888 kiest hij voluit het publieke forum. In een omstandig en bijzonder duidelijk artikel in *De Vlaamse school* en in *De kleine gazet* wijst hij de stad Antwerpen op haar plicht tegenover ‘de aanvoerder van den strijd voor onze taal, de bereider van onze zegepraal, de baanbreker onzer jonge taalstudie en geschiedkunde, de man die meer dan iemand bijdroeg om onze letteren uit den doodenslaap te wekken. [...] Zoo er, in Vlaamsch België, iemand een openbaar huldebewijs verdiend heeft; zoo er iemand is, wien dit door alle Vlamingen met gelijken geestdrift zou worden

gebracht, dan is het vader Willems'. Rooses wil op het eeuwfeest in Antwerpen een monument zien dat Willems en zijn medestrijders hulde brengt, een erezuil ter ere van de herboren letteren (Rooses, 1888). Rooses' idee krijgt heel wat bijval en al snel meldt *De kleine gazet* als datum van inhuldiging 11 maart 1893 (*Gedenkteeken*, 1888). Voorbarig, dat bericht, zeer voorbarig. Het eeuwfeest wordt zonder monument gevierd. Meer nog, het verdwijnt zelfs een tijd van de agenda.

De strijd om het Willemsmonument laat zich in volgende hoofdlijnen samenvatten. Boucherij begint er opnieuw over op het congres van Dordrecht in 1897 maar wordt in snelheid genomen door een Gentse groep met Paul Fredericq. Er dreigt een ernstig conflict tussen Antwerpen en Gent – even wil men denken aan de animositeit in de jaren dertig en veertig tussen de bezadigde Gentse geleerden en de romantische Antwerpse schrijvers – en beide partijen hebben bij monde van o.m. Fredericq in Gent en Van den Branden in Antwerpen stevige argumenten. Na tussenkomst van de notoire flamingant Jan I. 'vader' De Beucker, medestichter van de Nederduitsche Bond te Antwerpen en een van de centrale figuren in het Nationaal Vlaamsch Verbond en in de niet partijgebonden Landdagbeweging (De Schryver, 1998), valt de keuze op Gent, de stad waar Willems het vruchtbaarste deel van zijn leven heeft doorgebracht, de stad van waaruit hij werkelijk leiding heeft gegeven aan de Vlaamse Beweging. Op 4 februari 1898 verdedigt Jan Boucherij, dienstdoend voorzitter van wat we best als de Antwerpse commissie omschrijven, de keuze voor Gent waar de Fransgezindheid nog alomtegenwoordig is. De plooiën zijn gladgestreken.⁸

Talrijk waren de sponsors maar de initiatiefnemers achtten het toch hun eerste taak, om Jan Frans Willems opnieuw bekend te maken. Max Rooses schrijft dus een biografische brochure en in vergelijking met zijn tekst van een kleine kwarteeuw eerder legt hij duidelijker klemtonen. Het feit dat de lof voor Napoleon niet gemeend was bijvoorbeeld, of dat Willems nooit deel had in enige orangistische samenzwering na de onafhankelijkheid. Tegelijk blijft ook zijn eigen agenda duidelijk aanwezig in zijn anti-Frans en antiklerikaal afwijzen van de Belgische onafhankelijkheid als hij stelt dat Vlaanderen zich in 1830 liet meesleuren in de eigen ondergang; of in het toekomstgericht gebruik van dit op te richten standbeeld dat de Vlamingen definitief eensgezind moet maken en hun ondeelbare en alles overheersende kracht in de verdediging van hun taal en zelfstandigheid moet bewijzen.

⁸ Cf. de briefwisseling hierover in het AMVC-Letterenhuis, W706D, 37772¹⁻⁸.

Van bij het begin probeerden Fransgezinde kringen de oprichting tegen te werken. Zowel het katholieke *Le Bien Public* als *La Flandre libérale* klei-nerden de verdiensten en de rol van Willems. Tot veler ergernis was een van de woordvoerders van deze tegenkanting niemand minder dan Herman van Duyse, zoon van de door allen gewaardeerde Prudens. Toen de oprichting niet meer kon worden verhinderd, werden de zogezegd ontoereikende esthetische kwaliteiten van het beeld op de korrel genomen. In december 1898 en januari 1899 werden nog twee lange gemeenteraadszittingen aan het geharrewar besteed. De oprichting van monumenten was niet altijd eenvoudig in de negentiende eeuw. Kort daarvoor had ook het beeld voor Tony Bergmann te Lier voor langdurig getwist gezorgd (Stynen, 2006, p. 337-365).

En dan de organisatie. Rooses' oproep tot eenheid wordt opgevolgd. Slechts hier en daar zijn er weigeringen en ondanks gelijktijdige manifestaties in Antwerpen, Brussel, Diest, Eeklo en Dendermonde is een succes te verwachten. Brugge weigert dan wel deel te nemen aan de feestelijkheden, het is niet zo dat katholieken en West-Vlamingen de zaak algemeen willen boycotten. Toch zijn er weinigen die als Hugo Verriest Willems' lof zingen: 'In de historie van ons vlaamsch volk, binnen deze eeuw, in de historie van onze taal, in de historie van onze letterkunde, in de historie van onzen vlaamschen strijd, hebben wij geenen man die aan hem mag vergeleken worden. [...] Willems steekt zijnen kop uit, hooger dan de andere; en, omringd, hij staat alleen en kijkt boven' (Verriest, 1898, p. 76).

Met Verriest naast Rooses en Fredericq bij het monument lijken verzoening en eenheid een feit. Maar ondertussen is er ook een derde partij, en die voelt zich niet aangesproken door de hulde. Voor de antiklerikale socialisten die streven naar materiële lotsverbetering kan culturele emancipatie slechts het logische gevolg van sociale emancipatie zijn. Vrijwel heel de negentiende eeuw speelde het flamingantisme geen rol van betekenis in de sociale strijd en de kleinburgerlijke flaminganten staan huiverig tegenover het groeiende socialisme (Reynebeau, 1995, p. 146). Tegen die achtergrond moet de bittere, door Fredericq (1906-1909, II, p. 242) ruim geciteerde tekst in een speciaal nummer van *Vooruit* gelezen worden waarin de socialisten hun standpunt toelichten: Als het leven niet meer is dan een strijd voor brood, wat zou de arbeider Vlaanderen beminnen? Wat is kunst voor wie op 11 jaar van school wordt gehaald om 12 uur per dag lichamelijk te worden uitgeput en zedelijk vernietigd? Wat heeft de arbeider aan Vlaamse wetten wanneer ze hem niet beschermen maar tegen hem gebruikt worden? Wat heeft hij aan het Nederlands op de zilveren munten waarvan hij er zo veel verdient en zo weinig krijgt.

Toch is cultuur ook voor socialisten belangrijk. In hetzelfde jaar 1899 opende in Brussel het nieuwe volkshuis, naar plannen van Horta en een van de mooiste Art Nouveau gebouwen in het land. Begin 1899 was er een grote tentoonstelling geweest van Eugène Laermans' werk in Brussel, schilderijen die exact weergaven waar de socialisten voor stonden. De Gentse kopman Edward Anseele publiceerde haast twintig jaar eerder al Vlaamse romans met sterk sociale inslag in het socialistische blad *De Toekomst*; vooral zijn *Voor 't volk geofferd* (1881) strookte met zijn visie dat goede literatuur over de 'ruïne van het diep menselijk verval der werkende klasse onder den harteloozen druk van het kapitalisme' diende te handelen (Defoort; Stynen, 1986). Overigens wisten socialisten ook wel dat de taal een belangrijk element was in de sociale strijd. Met wat meer feeling, zo zou men kunnen stellen, hadden ze zich hun eigen Willems kunnen boetsen. Willems' sociale engagement, in casu de aandacht voor het materiële welzijn van arbeiders en boeren, was vrij beperkt tot niet bestaand maar een kort dialooggedichtje als 'De dieven', dat Willems in 1821 publiceerde en waarin hij de klassejustitie hekelde, had voor de socialisten een uitgangspunt kunnen zijn.

Op het grootse inhuldigingsfeest waarover het Amsterdamse *Het Nieuws van den Dag* bijzonder lovend berichtte (Fredericq, 1906-1909, p. 244), waren de toespraken niet van de lucht (Boucherij, 1899, p. 12-15). De Gentse burgemeester Braun herinnerde aan de niet aflatende strijd van Willems voor de taal en stelde dat de vele aanwezige Nederlanders bewezen dat Willems' strijd voor eenheid succesvol was geweest. Het monument was voor hem niet alleen een hulde aan de man maar ook een verheerlijking van de Vlaamse Beweging, en de massale aanwezigheid een blijk dat het volk vastbesloten was de strijd niet op te geven vooraleer er volledige gelijkheid voor de beide talen zou zijn. De liberale Antwerpse burgemeester Jan van Rijswijck improviseerde vervolgens met veel bijval een rede waaruit Paul Fredericq (1906-1909, dl 2, p. 243-244) onthield dat België's grootheid ligt in de vrije ontwikkeling der beide rassen, niet in een gedwongen maar onmogelijke versmelting. Van Rijswijck haalde hard uit naar de hogere standen in Vlaanderen, die de volkstaal versmaden, maar keerde zich ook tegen de onverschilligheid van de lagere standen. Er is nog een lange weg te gaan vooraleer het Vlaams dat van parlement via rechtbank tot schouwburg ondertussen zijn rechten heeft, ook in de familiale kring prestige zal krijgen.

Het is duidelijk dat militante Vlamingen zich laten horen maar dat hun nationaal gevoelen zich binnen de Belgische context situeert, een uitgesproken subnationalisme is. Het is al even duidelijk dat ze zich ervan bewust zijn dat

de massa van de bevolking nog geen aansluiting vindt bij hun streven. De derde fase van Hroch is nog niet in zicht.

Ondanks de relatieve eenheid bij het monument blijft Willems een twistappel tussen katholieken en liberalen. Steunde Felix Willems in 1893 het Davidsfonds, kleinzoon Joris schrijft op hoge leeftijd, met epistolaire steun van kardinaal Van Roey, nog een brochure om duidelijk te maken dat zijn grootvader wel degelijk een christen was en helemaal niet als vrijdenker gestorven was zoals wel eens beweerd werd (Willems, 1944; cf. Deprez, 1965-1968, I, p. 364).

6. OPVALLEND AFWEZIG IN DE STRIJD VOOR DE GROOT-NEDERLANDSE GEDACHTE...

Er kan geen twijfel over bestaan dat de politieke eenheid van Noord- en Zuid-Nederland zoals die in het Verenigd Koninkrijk vorm kreeg voor Willems het ideaal was. Het was de politieke context die de taal de meeste kansen bood. In het voorjaar van 1833 gelooft hij nog niet echt in de bestaanbaarheid van België maar evenmin nog in een volledige hereniging.⁹ In 1834 berust hij in de Belgische staat maar hij blijft streven naar éénvormigheid van de taal en naar culturele verstandhouding en samenwerking. In 1839 is hij daarover zeer formeel: Vlamingen zijn Belgen, dat is hun politieke nationaliteit, maar volgens hun nationaliteit van afkomst zijn ze onverbreekbaar met de Nederlanders verbonden (Willems, 1839, p. 352). In het Noorden dacht men in de jaren 1830 veel minder in termen van verbondenheid. Zelfs Willems' beste vrienden hadden er geen goed woord meer over voor de 'Belgen'. Vrijwel niemand in het Noorden voelde zich tussen 1830 en 1839 aangesproken door het Groot-Nederlandse gedachtegoed maar Willems, die zich ook al voor 1830 in de eerste plaats als Brabander profileerde, handhaafde zijn Groot-Nederlandse overtuiging (De Vroede, 1957, p. 291-300). Tijdens het Verenigd Koninkrijk en later in de negentiende eeuw hadden de 'zelfgenoegzame' Hollanders allerm minst interesse voor het Zuiden, constateert Geyl (1946, p. 41 & 43), en bijna heel de negentiende eeuw door was een Groot-Nederlandse cultuurgemeenschap weinig meer dan de aspiratie van een kleine, vooral Belgische, groep (*idem*, p. 39). Dat mag ook nog blijken uit Julius Vuylstekes pleidooi voor

⁹ Brief, 23/3/1833, Jan Frans Willems aan Everhardus Johannes Potgieter, Universiteitsbibliotheek Amsterdam, An 122 q. Uitgegeven door Rooses (1874a).

een Groot-Nederlandse aanpak van de geschiedenis op het Nederlandse congres van Rotterdam in 1865. Ook op andere congressen was er van uit het Zuiden vraag naar een andere historiografie en een ander geschiedenisonderwijs, met het oog op verbroedering en samenwerking tussen Noord en Zuid, maar de congressen hebben bijzonder weinig gedaan met die vragen (De Vroede, 1948, p. 69 & 78-79). Wat ze in Nederland niet vonden, zochten de Vlamingen elders. De goede Vlaams-Duitse betrekkingen waren mede het gevolg van het gebrek aan belangstelling, steun en waardering die de Vlamingen van Nederland ondervonden na 1830 (Buning, 1979, p. 18).

Tijdens de Eerste Wereldoorlog komt het Vlaamse nationalisme dankzij de Frontbeweging en het activisme eindelijk in Hrochs derde fase terecht. Grotere bevolkingsgroepen zijn bereid de eisen van de jarenlange agitatie te onderschrijven. Zeker in de jaren dertig verdwijnt het subnationalisme en lijkt de Belgische context, de Belgische identiteit voor velen niet langer nodig en al zeker niet meer evident. Meer nog, in sommige kringen wordt de belgicistische, verfranste burgerij gewoon beschouwd als de zoveelste bezettingsmacht (Tollebeek, 1998, p. 352).

Wanneer na de oorlog, en als gevolg van de Flamenpolitiek waarvan ze een belangrijk aspect was (Wils, 1992, p. 198 & 209), de Groot-Nederlandse gedachte echt doorbreekt, wanneer een antidemocratische Joris van Severen eind 1928 in de Kamer het herstel van de Groot-Nederlandse staat als einddoel vooropstelt (De Wever, 1999, p. 149), verdwijnt Willems uit beeld. Ik heb bij wijze van steekproef een beperkt aantal archieven doorgenomen. In een stapel artikelen met betrekking tot de Groot-Nederlandsche Beweging, komt zijn naam slechts een tweetal keren voor.¹⁰ De Groot-Nederlandsche Studentencongressen,¹¹ die als ze in Gent plaatsvonden ‘met eenige gevoelige woorden’ wel bloemen neerlegden aan het monument voor Willems,¹² hadden zowel in het interbellum als na de Tweede Wereldoorlog, wanneer het ‘groot’ uit de naam verdween, wel opvallend aandacht voor Zuid-Afrika, nauwelijks voor Willems, tenzij in een of ander overzichtje.¹³ Onder de titel ‘Laat ons Dietschers zijn’ laat A. de Geest (1936) verstaan dat Willems c.s. wel degelijk iets meer op het oog hadden dan de eenheidsspelling. Kort na de oorlog

¹⁰ AMVC-Letterenhuis, B5371/K.

¹¹ Heel wat materiaal wordt bewaard in het AMVC-Letterenhuis, S964265/D en K.

¹² Cf. een verslag van het congres van 1926 in Gent. in *Ons Volk Ontwaakt*, XII (1926): 14. Onvolledig knipsel in AMVC-Letterenhuis, S964265/D.

¹³ Zoals in de inleiding van W. Melis’ rede over de Groot-Nederlandse beweging tijdens het interbellum (‘Vijfde’, 1959).

herinnert *De Standaard* zich dat Willems na 1830 de spil bleef der Groot-Nederlandsche betrekkingen (M.C., 1947).

Willems' Groot-Nederlands engagement, dat voor hem na 1834 geen politieke vertaling meer behoefde, wordt tijdens het interbellum nauwelijks nog gememoreerd maar krijgt net voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog opnieuw aandacht, zij het dan geïntegreerd in een Groot-Duitse context. De Nieuwe Orde slokte, geheel volgens plan, de meeste Groot-Nederlandse initiatieven op. De geesten waren eerder al bewerkt: een weekblad als *Vlaanderen* stuurde tussen 1922 en 1933 de radicalisering van Groot-Nederlandse kringen in rechts autoritaire zin (Vanlandschoot, 1998, p. 3499). In 1937 schrijft Karel Waternaux dat het een schande is hoe weinig de Vlamingen op de Nederlanders kunnen rekenen, en dat al meer dan honderd jaar, en dat Duitsland met de aanpak van de Sudeten-Duitsers toont dat het anders kan. De Groot-Nederlandse Actie, gesticht in de zomer van 1940, wil met Waternaux als propagandaleider eindelijk overgaan tot Groot-Nederlandse daden. De meeste bestuursleden van de vereniging worden al snel actief in het nationaal-socialisme (Van Hees, 1998). In Nederland bespreekt Ad. Sassen (1940) Willems als eerste in een reeks 'soldaten van den volkschen geest, voorposten, verkenners en ontdekkers wier strijdend woord ons volk nieuwe bezieling heeft geschonken'. Vlaamse Groot-Nederlandse bewegingen als het Algemeen Vlaams Nationaal Verbond worden niet zonder hevig protest door de bezetter in een nazi-keurslijf gedwongen en vooraanstaande Belgische Groot-Nederlanders als Reimond Tollenaere, Firmijn Parasie en Ward Hermans kiezen uiteindelijk voor das Reich (Buning, 1979, p. 4 & 19).

Besliste vijanden van het nationaal-socialisme als Anton van Duinkerken en Hendrik Brugmans pogen in het najaar van 1943 gelijkgezinden samen te brengen rond een politiek Groot-Nederlands project, de hereniging van Nederland en Vlaams-België. De pragmatische cultureel Groot-Nederlander Pieter Geyl, zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog een graag gezien spreker op de (Groot-)Nederlandse studentencongressen, bedankt voor de eer van het voorzitterschap (Buning, 1979, p. 3-4). Als na de oorlog duidelijk is dat voornoemde politieke plannen in jaren geen kans meer zullen maken, stelt hij bijzonder expliciet dat men dient te streven naar één culturele ruimte en dat de obstakels die daarvoor bestaan via de politiek dienen te worden weggevoerd (Geyl, 1946, p. 57-58). Een visie waarin de Willems van na 1834 zich had kunnen vinden. Meer dan een halve eeuw na Geyls analyse, in mei 2008, wilde de Nederlandse rechts-populistische politicus Geert Wilders tijdens een zware communautaire crisis in België Vlaanderen nog wel eens een

huwelijksaanzoek doen, maar algemene spot was zijn deel (Van Ginderachter, 2009, p. 67).

7. ... EN COME-BACK IN HET PAN-GERMAANSE VERHAAL EN HET NATIONAAL-SOCIALISTISCHE VERTOOG

In de late jaren dertig en tijdens de Tweede Wereldoorlog werd Willems' kijk op de Noord-Zuid verhouding netjes ingepast in zijn verhouding tot en zijn relatie met Duitsland. Aandacht voor de Duitse connectie, voor zijn vriendschappen met Duitse geleerden en zijn uitgebreide correspondentie met hen is er al meteen na zijn overlijden maar in de loop van de eerste eeuw Nachleben verschuiven de accenten.

Kort voor zijn dood had Willems een afspraak gemaakt met Jacob Grimm om het filologencongres in Frankfurt bij te wonen. Konden ze elkaar eindelijk ook eens ontmoeten. Enkele uren voor zijn dood maakte hij ruzie op het stadhuis omdat een reizend Duits gezelschap de schouwburg mocht bespelen die eigenlijk aan De Fontaine was toegezegd. Willems had heel wat interesse in de evolutie van de wetenschap in Duitsland en omgekeerd werd zijn doen en laten ook in Duitsland gevolgd. Geen wonder dus dat de *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* een uitgebreide en goed gedocumenteerde levensschets opneemt. De tekst is geschreven vanuit een Groot-Germaanse visie, heeft veel aandacht voor de historische context en zingt uitgebreid de lof van de man die met zijn kennis in een der grensgebieden het Duitsdom verdedigde.¹⁴

Sommigen droomden Duitsland bijzonder groot (Leerssen, 2006, p. 35, 38, 40 & 46). Arndt ijverde zijn leven lang voor een vereniging van alle Duitssprekende gebieden met uitsluiting van Oostenrijk, onder leiding van Pruisen. Hoffmann von Fallersleben's bijzonder succesvolle *Lied der Deutschen* beschreef in 1840 een rijk 'von der Maas bis an die Memel / von der Etsch bis an den Belt'. Grimm suggereerde in zijn *Geschichte der deutschen Sprache* (1848) dat Lotharingen, de Elzas, Zwitserland, België en Nederland niet onherroepelijk van het rijk vervreemd waren. Gedachtegoed dat een belangrijke factor in de Duitse eenmaking speelde, ook al schatte niet iedereen de kansen op verwezenlijking van die droom even hoog in.

¹⁴ *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*, 242 & 243 (30 en 31 augustus 1846). UBG: G15772 (64).

Kuranda noteerde enkele verhelderende zaken over de Belgisch-Duitse en Vlaams-Duitse relatie. Vooreerst over de drievoudige interesse van Duitsland in België: wetenschappelijk vanwege de taalgeschiedenis, politiek want de macht van Duitsland kan alleen maar winnen bij een duidelijker en sterker plaats van het Germaanse element aan de Noordzee en de grenzen met Frankrijk, en moreel vanwege het streven naar een zo groot mogelijke verspreiding van de Germaanse taal en geest (Kuranda, 1846a, p. 297). De auteur is vertrouwd met de situatie en weet wat Duitsland van de Vlaamse Beweging mag verwachten. Volgens hem overschatten de Belgen na de revolutie ruim hun krachten en is er nagenoeg geen kans dat de Vlaamse Beweging ooit aansluiting zal zoeken bij het Hoogduits. Hij heeft vaak genoeg met Willems, Snellaert, Conscience en andere vooraanstaande Vlamingen gesproken maar zodra hij een versmelting met het Hoogduits suggereerde, stootte hij op een muur. ‘So oft ich behauptete, die flamändische Bewegung habe dann nur eine Zukunft, wenn man sie unter dem allgemeinen Deutschen Gesichtspunkt auffasse und auf eine all-mähliche Verschmelzung mit dem haupt und stammstock, mit der hochdeutschen Schriftsprache hinziele, so oft fand ich taube Ohren und unwillige Mienen – wir willen Flamänder sein, antwortete man mir, nicht Deutsche, noch Holländer’. De Vlamingen, zo registreerde Kuranda, werken uit liefde voor hun streek en het erfgoed van hun vaderen; Frankrijk zien ze als een boze buur, Duitsland als een goede, maar vermengen willen ze met geen van beide (*idem*, p. 311-312). Het is nuttig om dit bevoorrecht getuigenis in gedachten te hebben wanneer later Willems en Duitsland al eens in dezelfde context voorkomen.

Tijdens de twee wereldoorlogen werd Willems in zijn relatie tot de oosterbuur geportretteerd. Zo bijvoorbeeld in 1916 wanneer von Bissings Flamenpolitiek leidt tot het inlossen van een oude Vlaamse eis. ‘Bij dit heuglijk keerpunt in onze Vlaamse geschiedenis’, bedoeld wordt de Duitse propagandistische ingreep die leidde tot de vernederlandsing van de Gentse hogeschool, wordt hulde gebracht aan Kesteloot en Willems, aan wie de stad de hogeschool en de Vlaamse Beweging haar grondslag dankt (A.J., 1916). Met een optocht naar de graven op het Campo Santo worden Kesteloot en vooral Willems de Duitse propaganda ingeschreven (Stynen, 2005, p. 211). Op 27 januari en 4 november 1918, naar aanleiding van de verkiezing van de Raad van Vlaanderen en de Gouwraad, en na een Groot-Nederlandse rede van prof. De Vreese, wordt massaal hulde gebracht aan het beeld van de vader van de Vlaamse Beweging (Vanacker, 1991, p. 224, 228 & 271-272).

Angermille (1916, p. 10) erkent Willems’ streven ‘tot grooter heil van den Dietschen stam’ maar ook dat versmelting met Hoogduits niet aan de orde was.

Hij is opvallend neutraal in vergelijking met Joseph Holtmann, die in 1914 als soldaat in België arriveerde, tijdens zijn weinige vakantiedagen in Münster zijn doctoraat verdedigde en in 1918 een studie over Willems in het licht gaf. De strijd tussen de Germanen en hun vijanden is nog lang niet beslecht, zo stelt hij, en wordt voor een belangrijk deel gestreden in België. Gelukkig heeft de oorlog die cultuurstrijd algemeen bekend gemaakt in Duitsland.

[...] je allgemeiner das Bewusstsein wird, dass sich auf belgischem Boden seit Jahrhunderte die Vorposten der Germanen und Romanen im blutigen und unblutigen Kampfe messen, um so tiefer wird die Erkenntnis, dass wir den uns blutsverwandten Flamen gegenüber eine Pflicht haben, die Pflicht, alte Versümnisse wieder gutzumachen und uns einmal recht sorgfältig mit den nationalen Ansprüchen der Flamen, dem Dualismus der Landessprache und dem Nebeneinander der Rassen zu beschäftigen. (Holtmann, 1918, p. 3)

Holtmann benadrukt dat de oude stamlanden elkaar almaar beter vonden in hun ijver voor het grote doel, ‘der Belebung des germanischen Elementes unter der Führung des Königshauses Oranien’, dat ‘La Belgique a été sous le régime hollandais une station de missions allemandes’ (*idem*, p. 21). In die context streeft Willems op alle terreinen ‘nach dem National-Bodenständigen, nach allem, was den germanischen Geist aufwecken und befruchten kann, um so die Zeiten vorzubereiten, wo das große Brudervolk vom niederdeutschen Stamme von einem Pulsschlage beseelt werde’ (*idem*, p. 22). Door zijn werk en zijn contacten wordt hij opgenomen in een Groot-Duitse culturele en wetenschappelijke omgeving. ‘Man erkennt deutlich, dass die Wurzeln seiner Kraft im Volkstümlichen liegen und [...] bis in den nationalen Untergrund selbst reichten. Dieser Untergrund war nicht der politisch abgegrenzte belgische oder holländische, sondern der allen deutschen Brüderstämmen gemeinsame germanische. Deshalb seine starke, immer wieder gepredigte geistige Verbrüderung mit Holland; deshalb seine innige Fühlungnahme mit der deutschen Geisteswissenschaft’ (*idem*, p. 38). Voor Holtmann is het Groot-Nederlandse ideaal vooral een onderafdeling van de Germaanse geest en zo plaatst hij Willems binnen het Groot-Duitse streven.

Flamenpolitiek en de sociaalpolitieke oorlogsomstandigheden leidden tot een anti-Belgisch Vlaams-nationalisme. Tegelijk werden pan-Germanisme en de politieke hereniging van Dietsland gereanimeerd, en Groot-Nederland werd een middel tot vernietiging van België (Van Ginderachter 2009, p. 66). Als in Europa aan de Nieuwe Orde wordt getimmerd, lijkt de vader van de

Vlaamse Beweging meer dan ooit kneedbaar tot voorbeeld, boegbeeld, paladijn van de nieuwe gedachten. Neutraal van toon zijn berichten en publicaties van Jef Crick (1943), ook al schreef die zijn boeken in opdracht van *Volk en Kultuur*, en van Richard de Cneudt, die in 1943 als voorzitter van de Oost-Vlaamse kamer voor letterkunde wel beklemtoonde dat Willems voorstander was van nauwe betrekkingen met Duitsland maar politieke rechten voor Vlamingen nooit in Duitsland zou zoeken en van België zeker geen Germaanse provincie wilde maken, zoals De Reiffenberg beweerde. De Cneudt besluit met de oproep Willems te huldigen met de verovering van een vrije en zelfstandige plaats in het nieuwe Europa dat vorm krijgt (De Cneudt, 1943)

Elders klinkt een heel ander discours en worden feiten uit het leven van Jan Frans Willems in een heel andere taal voor het lezend publiek geëvoceerd. Bert Nieuwenhuis, alias drs. Albert de Poortere, in oktober 1941 als niet-raadslid verkozen tot schepen van cultuur te Mechelen en tijdens de oorlog een van de belangrijkste leiders van de culturele ordening in Vlaanderen (Beyen 1998), benadrukt in 1938, in het Vlaams-nationalistische *Volk en Staat*, Willems' geloof in de kracht van het verleden voor de nationale bewustmaking, zijn geloof in het Nederlandse ras en in het Germaanse vaderland. Zijn geloof 'beziele ook onzen strijd voor Vlaanderen's gave grootheid!' klinkt het actualiserend en recupererend (Nieuwenhuis 1938).

De oorlog is nog maar nauwelijks begonnen en er zijn al verwijzingen naar het Germaanse vaderland geweest, het martiale van de strijd is al dik aangezet en het volkse element is meer dan ooit aan de orde. De Poortere (1942) wijst terloops nog op de Hollandse tijd als de enige periode dat 'staetkundige vormen [...] de volksche werkelijkheid [...] dekten'. Hij beklemtoont dat het belang van Willems juist te vinden is in die 'volksche strijd', dat hij tijdens het Verenigd Koninkrijk misschien wel de enige drager was van de 'volksche idee', dat hij 'wellicht de volksche al-Nederlandsche idee [...] heeft gevrijwaard voor een algeheelen ondergang'. *Volk en Staat* laat er geen twijfel over bestaan hoe het zit met de relatie tussen Diets en Germaans: er is geen keuze tussen beide, en doen alsof er toch een keuze is, is misdadig tegenover de toekomst van ons volk (*Dietsch*, 1942).

Voor honderdvijftig jaar Willems is er geen nationale hulde vanwege onenigheid alom. Wel zijn er verschillende kleinere maar in de pers druk becommentarieerde vieringen. De brave katholiek Willems wordt enerzijds uitgeroepen tot vaandeldrager van een tamelijk bekrompen vrijzinnigheid en door de katholieken wordt hij te veel vergeleken met David, zodat van zijn ideaal

van Nederlanderschap niets overblijft, klaagt Jeanne de Bruyn (1944) in *Volk en Staat*. Het blad is, op de verjaardag zelf, bijzonder duidelijk:

Wij, Vlaamsche nationaalsocialisten, leden van het Vlaamsch Nationaal Verbond, dat de geschiedenis der Vlaamsche Beweging door eenheid en bundeling der beste krachten bekrond heeft, wij dragen de taak en het streven van Willems verder, in andere omstandigheden wel is waar en in sommige opzichten geëvolueerd, maar in den grond op hetzelfde principe steunend: de herwording, de vrije en gezond-volksche ont-plooiing van de Nederlanders in dezen staat. Noordwaarts en Oostwaarts ging het streven van Jan Frans Willems. Zoo ook het onze. (*Jan Frans* ',1943)

De commentaren wijzen telkens op de volkse eenheid van Noord en Zuid en beklemtonen de taal- en cultuurverwantschap met Duitsland. Af en toe klinkt het dat de Vlaamse Beweging ondertussen door andere beginselen geleid wordt (Sacré, 1943; De Poortere, 1943a & b). Willems was de man van een *volkstam* eerder dan van een land en de Vlamingen zijn het hem verplicht moedig en offervaardig de strijd tot het einde te voeren.¹⁵ Willems' Vlaamse Beweging was de prefiguratie van de huidige nationale en nationaalsocialistische beweging (Wachter, 1943) en het doel van de huidige volkse kamp werd al door hem geformuleerd (Joostens, 1944). Meestal wordt verwezen naar Willems' echte of vaak bijzonder overdreven ingeschatte blik op Duitsland en op een groot Germaans rijk.

In 1944 verschijnt het boek dat bij de huldigen van het jaar ervoor hoort. Deze dagen, zo stelt De Poortere (1944, p. 8-9), kent het volk nauwelijks nog de oorzaken van de nationale strijd en daarom moet de huidige hulde ook en misschien vooral de continuïteit tonen van de strijd die Willems begon, moet ze een belijdenis van trouw zijn aan de doelstelling die hij als eerste omschreven heeft, 'een strijd voor onze Dietsche eenheid in het bewustzijn onzer Germaansche verbondenheid'. De uitspraak is mijns inziens terecht maar krijgt hier erg veel gewicht. Parallel daarmee loopt het ondergraven van Willems' Belgische loyaliteit. In een brief van Willems aan David leest De Poortere vervolgens al te makkelijk een verlangen naar politieke vereniging met Nederland als bevestiging van volkse eenheid binnen een ruimere Germaanse context waarin

¹⁵ 'J.F. Willems 1793-1846. de vader der Vlaamsche Beweging herdacht', *Vooruit* [1943]. Onge-dateerd knipsel in AMVC-Letterenhuis, W706/K.

vooral Duitsland op de voorgrond komt.¹⁶ *Hineininterpretierung* die ongetwijfeld past in de geest van de tijd. Bijzonder ideologisch gekleurd is de toegeving dat Willems inderdaad het sociaal-economische aspect van de strijd verwaarloosde. En dat Zetternam vervolgens de partijen een middel bezorgde om de Vlaamse Beweging van haar politieke en nationale doelstellingen af te leiden. Af en toe dreigde daardoor de groei van de nationale bewustwording, voor De Poortere (1944, p. 34) het essentiële, belemmerd te worden.

P. de Vroede (1944) ziet Willems als het centrum van de Duits-Vlaamse betrekkingen en verwijst naar onderscheidingen, lidmaatschappen en samenwerking. Willems (1844, p. 12-13) was zich van die Duitse aandacht bewust en streefde naar geestelijke toenadering met Duitsland. Ondanks de druk van de tijd en de omgeving is De Vroede (1944, p. 64) ruiterslijk genoeg om de grenzen van dat streven aan te duiden: ‘Streed Willems bewust voor zijn Germaanschen aard, dan beschouwde hij de Vlaamsche Beweging toch als iets dat de Vlamingen zelf tot een goed einde moesten brengen’.

Op 8 augustus 1943 was er een bijzonder opmerkelijke viering te Boechout. De beeldhouwer en radicaal nationaalsocialistische, zij het niet antisemitische, oorsprongsgemeester Staf van Sintjan, schaarleider der Dietsche Militie Zwarte Brigade, afdeling Boechout, en vanaf die dag ook afdelingsleider van het VNV, had de VNV'ers schriftelijk gevraagd om in uniform aanwezig te zijn op de Willemsshulde. De foto's liegen er niet om. In drie rijen staan tientallen geüniformeerden rond een plein met bloemen (Maes, 2006, p. 159). Ze luisteren met militaire aandacht naar de sprekers. Anders dan de meer literair en historisch gevormde auteurs over Willems is Van Sintjan (1944) ideologisch niet geremd in zijn uitspraken. In minder dan honderd korte regels gebruikt hij 18 keer het woord volk, 9 keer het woord trouw, verder enkele keren de woorden vaderland, heropstanding, ideaal, kamp en strijd, hart, bloed, Germaansch, enz. Een schoolvoorbeeld van het nationaal-socialistische vertoog, met een opmerkelijke evocatie van de gehuldigde als bron van het nationaal gevoel. Willems streed tegen ‘volksche verscheurdheid’ en ‘volksvreemden invloed’ en wat hij zaaide ‘werd stevige wortel in eigen vaderlandschen bodem, werd sterke stam en tak. Nu dringt de kruin en kroon naar hooge wijsdsche luchten van eigen nationaal bestaan. [...] Is het Gods voorzienigheid dat wij dien man herdenken in deze periode, waarin zijn voorbeeld van volkschen trouw en gebondenheid aan het vaderland voor dit kampende geslacht richtinggevend is om spijs alles voort te

¹⁶ De Poortere (1944, p. 26); cf. brief, 10/8/1839, Jan Frans Willems aan Jan David (Rooses, 1874a, p. 165-167; origineel is onvindbaar).

bouwen aan Nederland's eenheid in Germaansche grootheid?' Trouw aan het ideaal is de kern van de boodschap want 'Wie ontrouw is aan volksche eigendommeljkheid, legt de eigen harteklop stil en pleegt zelfmoord door verraad. Trouw is de taal van het hart, de taal van het volk, want Volk is Hart. Trouw is onberekenbare macht en onverwoestbare kracht in volkschen bevrijdingskamp'. De actualisering, niet alleen cultureel maar ook politiek, is niet te vermijden en 'Midden het geweldige gebeuren der huidige wereldrevolutie waarin Germaansche volkeren vechten voor hun bestaan...' denkt hij aan de strijders aan het Oost- en thuisfront wier onvoorwaardelijke trouw de hoogste hulde is die Willems kan gebracht worden. Dezelfde toon ook bij Thomas de Backer, voorzitter van de Antwerpse provinciale cultuurdienst, die besluit dat de viering 'ons met meer kampvaardigheid zal vervullen. Eens komt het uur, waarop we allen bereid moeten zijn' (De Poortere, 1943b; J., 1943).

8. EEN VLAMING KOMT THUIS IN BELGIË

De collaboratie zorgde ervoor dat het onbepaalde Groot-Nederland, nooit meer dan een illusie in de hoofden van enkelen, na de val van het Derde Rijk samen met pan-Germaanse gedachten geruisloos verdween (Van Ginderachter 2009, p. 66). Na de oorlog is er meteen een aanleiding om het geweer van schouder te veranderen want 1946 is opnieuw een feestjaar. Willems is honderd jaar dood. Een groots feest in Gent. Artikels in kranten en tijdschriften. Af en toe, als in het geval van Hernalsteen (1946), nog gedrenkt in het discours van de voorbije periode, zonder er daarom nog dezelfde inhoud aan te geven. *La libre Belgique* tekent aan dat Willems in de handen van de liberalen is gevallen en weet dat volgens Willems' zoon het Davidsfonds het meest in de geest van zijn vader werkt (*Centenaire*, 1946). In een boek over Willems en David stelt Gitsberg (1946, p. 12) onomwonden dat Willems' wereldbeschouwing tot in detail is af te leiden uit zijn correspondentie, die de weerlegging is van alle, lees liberale, onzin die over de man verteld is. Interbellum, oorlog en repressie kleuren het betoog over Willems' houding na zijn verzoening met de Belgische realiteit. Zo gaat hij in op Willems' engagement voor een vrije ontwikkeling van een eigen cultuur in Vlaanderen, voor de eer en de grootheid van een sterk België, en gelooft hij in diplomatisch inzicht en stille infiltratie als middelen tot succes (*idem*, p. 108 & 167). Bovendien weet hij dat Willems ook veel religieuze uitstraling had en er wellicht voor zorgde dat een vrijzinnig hoogleraar van de Gentse universiteit zich op het einde van zijn leven bekeerde (*idem*, 140-141). De bron waarop Gitsberg zich baseert is onvindbaar, de concrete situatie niet te reconstrueren.

In de Vlaamse Academie maakt Van Puyvelde (1946) zich sterk dat de Vlaamse Beweging voor Willems eerder een sociale dan een nationale was. Daarmee wordt definitief een punt gezet achter de appreciatie van de voorbije tien jaar en maakt hij ook komaf met de socialistische weigering tot deelname aan de inhuldiging van het Gentse monument. De Belgische context komt na het Germaanse vertoog. Ten minste voor een korte periode zet het Vlaamse nationalisme een stap achteruit. Zoals de katholieke industrieel en politicus Tony Herbert het al enige jaren voorbereidde, wordt het Vlaamse nationalisme na de val van Hitler opnieuw een Vlaams-Belgisch subnationalisme dat zich niet langer afzet tegen de Belgische identiteit (Luyten, 1998; Wils, 1992, p. 222-225). Een ommekeer die zich volgens Wils (1992, p. 225) ook door het grootste deel van de flamingantische opinie gevolgd werd. Op 23 juni, een week na de zitting in de academie, is er in het kader van een veel grotere herdenking ook een academisch evenement in de feestelijk getooide aula van de Gentse universiteit. Het borstbeeld van Willems prijkt er vóór de Belgische driekleur (*Plechtige*, 1946). Anseele, waarnemend burgemeester, en Van Hauwaert, algemeen voorzitter van het Willemsfonds, wijzen op het ideologie- en partij-overstijgende karakter van de hulde. Binnen een expliciet Belgisch kader maakt Van Hauwaert Willems tot voorbeeld voor allen.

[...] steunend op onze stevige Vlaamse grond, willen we, door de studie van vreemde talen en het Frans in de eerste plaats, de voordelen der universele beschaving deelachtig worden en die beschaving helpen bevorderen. [...] Hulde aan Hem, die ons leerde volkswaardigheid, volksgezindheid en vaderlandsliefde hooghouden, de weg van de vooruitgang volgen en ons Volk dienen tot groter glorie en welvaart van het door eendracht sterk en onverdeelbaar België. (*Jan Frans Willems'*, 1946, p. 17)

Later dat jaar vindt *Volksgazet* Willems vooral een liberaal die naar de kerk ging, zoals in zijn tijd gebruikelijk was. Volgens het blad is zijn betekenis alleen te begrijpen in de Groot-Nederlandse context, en is zijn optreden het eerste manifest van een Groot-Nederlandse cultuurbeweging (M.D.V., 1946), misschien de cultuurbeweging waar ook Geyl het in 1946 over heeft. Als die cultuurbeweging in 1980 leidt tot de Nederlandse Taalunie, dan is dat voor Johan Fleerackers (1980, p. 488; Salverda, 2009), één van de Vlaamse architecten ervan, een reden tot lof voor burgers van Noord en Zuid, van Willems via Geyl tot de culturele werkers van het ogenblik, die de instelling ervan, als resultaat van een evolutie die in 1849 met de Nederlandse congressen begon, hebben afgedwongen van hun overheden.

Latere vieringen, academische zittingen, studies, monumenten, zangstonden, enz. gaan de conflicten over het algemeen uit de weg en de actueel-ideologische inkleuring verdwijnt. Behalve in 1968, wanneer *Gazet van Antwerpen* de figuur van Willems gebruikt voor een frontale aanval op het liberale cultuurflamingantisme (G.C., 1968). Behalve aan het einde van de eeuw als hij opnieuw ontdekt wordt als boegbeeld voor nationalistisch, extreem rechts gedachtegoed. Op 2 februari 2000 probeerde het Vlaams Blok Jan Frans Willems voor de eigen kar te spannen en dat leverde hen vanwege het Willemsfonds, zoals eerder gezegd, een bijzonder scherpe reactie op. En daarmee kan duidelijk zijn dat de nagenoeg vergeten Willems, nummer 37 pas in de rij der 'grote Belgen', nog altijd in erg verschillende contexten, terecht of onterecht, zijn nut kan bewijzen.

Literatuurlijst

- A.H.** (1934). 'Ter nagedachtenis van J.F. Willems. Herstelling van zijn graf.' *Het laatste nieuws*, 11 juni 1934.
- A.J.** (1916). 'Een Kesteloot- en Willems-hulde te Gent.' *Het Vlaamsche Nieuws*, 23 oktober 1916
- Angermille, K.** (1916). *Eene levensschets van Jan Frans Willems den 'vader der Vlaamsche Beweging' bij gelegenheid der 70ste verjaring van zijnen sterfdag*. *Diet-sche Stemmen* I: 9-10.
- Beyen, M.** (1998). 'Poortere, A. de'. In De Schryver, R. (red.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tiel: Lannoo (NEVB), p. 2497-2498.
- Bots, M.** (1993a). 'Interne geschiedenis van het Willemsfonds.' In Bots, M. (red.), *Het Willemsfonds van 1851 tot 1914*. Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen en Liberaal Archief, p. 9-89.
- Bots, M.** (1993b). 'Geus. Het Willemsfonds en de vrijzinnigheid.' In Bots, M. (red.), *Het Willemsfonds van 1851 tot 1914*. Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen en Liberaal Archief, p. 93-113.
- Bots, M. & Declercq, G.** (1998). 'Willemsfonds.' *NEVB*, p. 3753-3758.
- Boucherij, J.** (1887). 'Jan Frans Willems.' *De Vlaamsche Kunstbode*, 17: 76-86.
- Boucherij, J.** (1899). *Gedenkteeken van Jan Frans Willems te Gent*. Antwerpen: Drukkerij van 'De Vlaamsche Kunstbode'.
- Buning, L.** (1979). *De Groot-Nederlandse gedachte. Iets over de idee, geschiedenis en historiografie*. Groningen/Leeuwarden: Ubbo Emmings.
- 'Le centenaire de Jan Frans Willems.' (1946). *La libre Belgique*, 17 juni 1946.
- Couttenier, P.** (1999). 'Nationale beelden in de Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw.' In Deprez, K. en L. Vos, *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780-2000*. Antwerpen/Baarn: Houtekiet, p. 60-69.

- Crick, J.** (1943). *Bij de herdenking van Jan-Frans Willems, Vader der Vlaamsche Beweging. 11 maart 1793 te Bouchout geboren.* Gent: L. Vanmelle.
- D.** (1890). 'De eeregraven van Jan-Frans Willems en van Karel-Lodewijk Ledeganck te St.-Amandsberg.' *Het Belfort*, 5/2: 145-154.
- De Bruyn, J.** (1944). 'Kroniek der Nederlandse letteren. Een dubbele hulde aan onzen grootsten pionier.' *Volk en staat*, 27 februari 1944.
- De Cneudt, R.** (1943). 'Jan Frans Willems.' *Vooruit*, 27, 29 en 31 augustus en 1 september 1943.
- De Geest, A.** (1936). 'Laat ons Dietschers zijn.' *De Schelde*, 9 september 1936.
- De Poortere, A.** (1942). 'Jan Frans Willems en de Gentsche Kring. De vader der Vlaamsche Beweging.' *Volk en staat*, 18-19 oktober 1942
- De Poortere, A.** (1943a). 'J.F.Willems en de petitionnementsbeweging van 1840.' *Volk en Staat*, 14 maart 1943.
- De Poortere, A.** (1943b). 'In het raam der Antwerpsche provinciale cultuurdagen. Jan Frans Willems in zijn geboortedorp herdacht. Akademische zitting en volksfeest te Boechout.' *Volk en Staat*, 10 augustus 1943.
- De Poortere, A.** (1944). 'De vader van de Vlaamsche Beweging.' In De Poortere, A., Van den Broeck, J. en De Vroede, P., *Jan Frans Willems. De vader der Vlaamsche Beweging. 1793-1846. Studies over zijn leven en werk.* Antwerpen, p. 8-34.
- De Reiffenberg, F.** (1846). 'Notice sur M. Willems.' *Le Moniteur belge* 16/191 (10 juli 1846): 92-94.
- De Schryver, R.** (1998). 'Beucker, Jan I. de'. *NEVB*, p. 489-490.
- De Temmerman, E.** (2008). 'Graf van Willems gerestaureerd?' *Rechtuit* 15/4: 20.
- De Vroede, M.** (1948). 'Julius Vuylsteke, promotor der Groot-Nederlandse geschiedschrijving.' *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 3/1-2: 69-80.
- De Vroede, M.** (1957). 'Noord en Zuid na 1830. Het orangisme en de Grootnederlandse beweging beïnvloed door de Hollandse reacties op de Belgische omwenteling.' In Geyl, P. e.a. (red.), *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, deel 12. 's Gravenhage/Antwerpen: Martinus Nijhoff/De Sikkel, p. 285-308.
- De Vroede, P.** (1944). 'Jan-Frans Willems in het brandpunt der Duitsch-Vlaamsche betrekkingen (1934-1846)'. In De Poortere, A., Van den Broeck, J. en De Vroede, P., *Jan Frans Willems. De vader der Vlaamsche Beweging. 1793-1846. Studies over zijn leven en werk.* Antwerpen, p. 59-65.
- De Wever, B. en Br.** (1999). 'Groot-Nederland als utopie en voorwendsel.' In Deprez, K. en L. Vos, *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780-2000.* Antwerpen/Baarn: Houtekiet, p. 146-159.
- Defoort, H.** 'Anseele, Edward' <<http://www.literair.gent.be/html/lexicondetail.asp?ID=5&AID=113&l=A>> [11/09/2011]
- Deprez, A.** (1965-1968). *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846.* Brugge: De Tempel, 6 delen.

- Deprez, A.** (1993). 'Het Willemsfonds als uitgever.' In Bots, M. (red.), *Het Willemsfonds van 1851 tot 1914*. Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen en Liberaal Archief, p. 161-183.
- '**Dietsch, dus Germaansch**' (1942). *Volk en Staat*, 8 september 1942.
- Draye, G.** (2009). *Laboratoria van de natie. Literaire genootschappen in Vlaanderen 1930-1914*. Nijmegen: Vantilt.
- E.A.E.** (= J.A. de Laet) (1848). 'Inauguration du Monument de M. Willems à Gand.' *Journal d'Anvers*, 1 juli 1848.
- Fleerackers, J.** (1980). 'De Nederlandse Taalunie: een verantwoording.' *Ons Erfdeel* 22/ 4: 485-499.
- Fredericq, P.** (1906-1909). *Schets eener Geschiedenis der Vlaamsche Beweging* (Overgedrukt uit: *Vlaamsch België sedert 1830. Studieën en schetsen bijeengebracht door het algemeen bestuur van het Willemsfonds ter gelegenheid van het jubeljaar 1905*). Gent: Ad. Hoste 1906, 1908 en 1909, 3 delen (Fotomechanische herdruk: Gent: Liberaal Archief 1994).
- G.C.** (1968). 'Symbool van het niet-bestaand liberaal flamingantisme. 175 jaar geleden werd Jan Frans Willems geboren.' *Gazet van Antwerpen*, 11 maart 1968.
- '**Gedenkteeken aan vader Willems.**' (1888). *De kleine gazet*, 8 april 1888.
- Gedenkzuil aen J.-F. Willems toegewyd.** (1848). Gent: C. Annoot-Braeckman.
- Geyl, P.** (1946). 'Groot-Nederlandse cultuurgemeenschap.' *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*: 39-58.
- Gitsberg, R.C.** [= R. Callewaert] (1946). *Twee pioniers van het eerste uur. J.Fr. Willems. J.B.David*. Roeselare: Hernieuwen.
- '**Het graf van J.F. Willems.**' (1934). *Het laatste nieuws*, 13 mei 1934.
- Hernalsteen, F.** (1946). 'Jan-Frans Willems.' *De spectator*, 2/24, 16 juni 1946.
- Hoffmann von Fallersleben, A.H.** (1856). *De Vlaamsche Beweging*. Rotterdam: Petri.
- Holtmann, J.** (1918). *Jan Frans Willems der Vater der flämischen Bewegung*. München-Gladbach: Volksverein-Druckerei.
- '**Honderdste** verjaardag der geboorte van Jan Frans Willems' (1894). *Jaarboek Davidsfonds* 15: 97-110.
- J.** (1943). 'De J.-F. Willemsherdenking te Boechout.' *Het laatste nieuws*, 8 augustus 1943.
- '**Jan Frans Willems. Een voorman**' (1943). *Volk en Staat*, 11 maart 1943.
- Jan Frans Willems' Herdenking te Gent. 23 juni 1846- 23 juni 1946.** (1946). Gent: Willems-Fonds.
- Joostens, F.** (1944). 'Jan Frans Willems, Vader der Vlaamsche Beweging. Een naklank van de herdenking in 1943.' *Volk en staat*, 27 februari 1944.
- Kuranda, I.** (1846a). *Belgien seit seiner revolution*. Leipzig: Herbig.
- Kuranda, I.** (1846b). 'Willems in den vreemde beoordeeld'. *De Vlaamsche Rederyker*, 5: 139-141.
- Lambin, M.** (1971). '125 jaar geleden overleed Jan Frans Willems, de vader van de Vlaamse Beweging.' *Gazet van Antwerpen*, 26 juni 1971.

- Leerssen, J.** (2006). *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890*. Nijmegen: Vantilt.
- Luyten, D.** (1998). 'Herbert, Tony.' *NEVB*, p. 1427-1429.
- '**Lykkrans** voor J.F. Willems' (1946). *De Vlaemsche Rederyker*, 5: 5-31.
- M.C.** (1947). 'Uit het verleden der Groot-Nederlandsche gedachte.' *De Standaard*, 26 oktober 1947.
- M.D.V.** (1946). 'Een nieuw boek over Jan Frans Willems.' *Volksgazet*, 19 december 1946.
- Maes, J.** (2006). 'Omstanders, slachtoffers, daders. Een verhaal van individuele keuzes en morele verantwoordelijkheid tijdens de Jodenvervolging in de omgeving van Antwerpen'. Onuitgegeven paper. Leuven: KUL, fac. Godgeleerdheid 2006 (<<http://www.de-living.be/?page=jodenvervolging>> [11/09/2011]).
- Nieuwenhuis, B.** [= A. de Poortere] (1938). 'Jan Frans Willems. Naar aanleiding van het Vlaamsch Nationaal Zangfeest te Gent.' *Volk en staat*, 3 juli 1938.
- Nys, Ch.** (1846). *Lettre à monsieur le Baron de Reiffenberg*. Anvers: E. Delrue.
- Pareyn, L.** (1993). 'Het Willemsfonds en de volksoontwikkeling.' In Bots, M. (red.), *Het Willemsfonds van 1851 tot 1914*. Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen en Liberaal Archief, p. 185-221.
- '**Plechtige** Willems herdenking te Gent.' (1946). *Het laatste nieuws*, 24 juni 1946.
- Ponteur, L.** (2000). 'Jan Frans Willems zet Vlaams Blok op zijn nummer'. *De geus van Gent*, 32/3: 4-5.
- Reynebeau, M.** (1995). *Het klauwen van de leeuw. De Vlaamse identiteit van de 12de tot de 21ste eeuw*. Leuven: Van Halewyck.
- Roose, M.** (1874a). *Brieven van Jan Frans Willems aan Jer. De Vries, K.A. Vervier, E.J. Potgieter, F.H. Mertens, J.B. David, enz.* Gent: Rogghé.
- Roose, M.** (1874b). *Levensschets van Jan Frans Willems*. Gent: Rogghé.
- Roose, M.** (1888). 'Op den geboortedag van Jan-Frans Willems.' *De kleine gazet*, 25 maart 1888.
- Roose, M.** (1898). *Een standbeeld voor Jan Frans Willems*. Gent: Vanderpoorten.
- Sacré, J.** (1943). 'Jan-Frans Willems.' *Het laatste nieuws*, 12 maart.
- Salverda, R.** (2009). "'Een daad van historische betekenis". De Nederlandse Taalunie.' In Tollebeek, J. en Te Velde, H. (red.), *Het geheugen van de Lage Landen*. Rekkem: Ons Erfdeel vzw, p. 93-101.
- Sassen, Ad.** (1940). 'Het strijdende woord I: Jan Frans Willems. Vader van de Vlaamsche beweging. Columbus der Groot-Nederlandsche letteren.' *Nederlandse Dagblad*, 13 juli 1940.
- Snellaert, F.A.** (1846a). 'Wael en Vlaming'. *Belgisch Museum*, 10: 345-363.
- Snellaert, F.A.** (1846b). 'Jan Frans Willems'. *Belgisch Museum*, 10: 459-483.
- Stynen, A.** (2005). *Een geheugen in fragmenten. Heilige plaatsen van de Vlaamse beweging*. Tielt: Lannoo.
- Stynen, L.** (1986). 'De romans van Edward Anseele (1856-1938). Socialisme van idealisme tot pragmatisme.' *Restant*, 15/1: 43-60.

- Stynen, L.** (2006). *De taal was gans het volk. Biografie van Anton Bergmann*. Antwerpen: Standaard/Manteau.
- Tollebeek, J.** (1998). 'Historical representation and the Nation-State in Romantic Belgium (1830-1850).' *Journal of the History of Ideas*, 59/2: 329-353.
- Van Ginderachter, M.** (2009). 'Trou de mémoire. De droom van Groot-Nederland.' In Tollebeek, J. en Te Velde, H. (red.), *Het geheugen van de Lage Landen*. Rekkem: Ons Erfdeel vzw, p. 60-67.
- Van Hees, P.** (1998). 'Groot-Nederlandsche Actie.' *NEVB*, p. 1363-1364.
- Van Puyvelde, L.** (1946). 'Inleidende toespraak'. In *Jan Frans Willems herdacht (1793-1846)*. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, p. I-III.
- Van Sintjan, G.** (1944). 'Wie zijn vader eert.' In De Poortere, A., Van den Broeck, J. en De Vroede, P., *Jan Frans Willems. De vader der Vlaamsche Beweging. 1793-1846. Studies over zijn leven en werk*. Antwerpen, p. 138-140.
- Van Velthoven, H.** (1993). 'Klauwaert. Het Willemsfonds en de Vlaamse Beweging.' In Bots, M. (red.), *Het Willemsfonds van 1851 tot 1914*. Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen en Liberaal Archief, p. 115-159.
- Vanacker, D.** (1991). *Het activistisch avontuur*. Gent: Stichting Mens en Cultuur.
- Vanlandschoot, R.** (1998). 'Vlaanderen.' *NEVB*, p. 3497-3499.
- [**Verriest, H.**] (1898). 'Jan Frans Willems.' *De Nieuwe Tijd*, 2/10: 76-77.
- Vos, L.** (1994). 'De nationale identiteit in België: een historisch overzicht.' In Detrez, R. en Blommaert, J. (red.), *Nationalisme. Kritische opstellen*. Berchem: EPO, p. 120-150.
- Vos, L.** (1999). 'Van België naar Vlaanderen.' In Deprez, K. en Vos, L. (red.), *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780-2000*. Antwerpen/Baarn: Houtekiet, p. 91-102.
- Wachter** (1943). 'De 150^e verjaring van den geboortedag van den "Vader der Vlaamsche Beweging" plechtig herdacht.' *De Arbeidskameraad*, sept.
- '**Vijfde Nederlands Studentencongres gesloten**' (1959). *De Standaard*, 28 feb.
- Waternaux, K.** (1937) 'Een inleidend woord voor den tweeden jaargang.' *Maandberichten van de Stichting Noord-Nederland-Vlaanderen*, 1/10: 37.
- Willems, J.** (1944). *Was Jan Frans Willems christen?* Antwerpen/Kapellen: P. Dirix/Boekuil/Karveel.
- Willems, J.F.** (1818). *Aen de Belgen/Aux Belges*. Antwerpen: J.S. Schoesetters.
- Willems, J.F.** (1819-1824). *Verhandeling over de Nederduytsche Tael- en Letterkunde, opzigtelyk de Zuydelyke Provintien der Nederlanden*. Antwerpen: J.S. Schoesetters.
- Willems, J.F.** (1821). 'De dieven'. *Antwerpsche Almanach van Nut en Vermaek*: 30.
- Willems, J.F.** (1829). *De la langue Belgique. Lettre [...] à M. Sylvain Van de Weyer [...]*. Brussel: Brest van Kempen.

- Willems, J.F.** (1839). 'Een woord over de protestatie tegen de bovenstaande beslissing der Taelcommissie.' *Belgisch Museum*, 3: 342-356.
- Willems, J.F.** (1844). 'Over den geest waardoor de Vlaemsche letterkunde zich moet doen onderscheiden; redevoering gehouden by de algemeene vergadering der Belgische maetschappijen van vlaemsche letteroefening, te Brussel, den 11 Februari 1844'. *Belgisch Museum*, 8: 3-13.
- Wils, L.** (1992). *Van Clovis tot Happart. De lange weg van de naties in de lage landen*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Wils, L.** (1994). 'Naties en nationale bewegingen. De aanbreng van internationaal historisch en sociologisch onderzoek.' In Wils, L., *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en geschiedenis. Historische opstellen. Gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij het bereiken van zijn emeritaat als hoogleraar aan de K.U. Leuven*. Leuven: Davidsfonds, p. 431-449.
- Wils, L.** (1999). 'De twee Belgische revoluties.' In Deprez, K. en L. Vos, *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780-2000*. Antwerpen/Baarn: Houtekiet, p. 43-50.

